

1. UVOD IN METODOLOGIJA (Vera Grebenc)

To je zaključno poročilo o projektu, katerega glavni namen je pridobiti celostni vpogled v stanje na varovanih oddelkih v Sloveniji in s primerjalno analizo s praksami v tujini ponuditi realistične ter na rezultatih osnovane predloge preobrazbe varovanih oddelkov v skupnostne oblike podpore. Projekt je trajal od 1. 10. 2023 do 31. 3. 2025. Sofinancirali sta ga Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost RS in Ministrstvo za solidarno prihodnost, ki je to raziskavo tudi naročilo. Projekt je vodila Fakulteta za socialno delo Univerze v Ljubljani, sodelujoči organizaciji sta bili Inštitut Republike Slovenije za socialno varstvo in Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani.

1.1 Opredelitev problema in cilji raziskovanja

V Sloveniji je v javnosti precej govora o prezasedenosti varovanih oddelkov vsaj od leta 2017, ko je varuh človekovih pravic situacijo na varovanih oddelkih predstavil v svojem posebnem poročilu (Šelih in Kalčina, 2017). Od tedaj so se vrstili pozivi zavodov samih, Vrhovnega sodišča in drugih k ureditvi tega področja. Problematiko pa moramo zato, da bi jo lahko razumeli v vsej njeni kompleksnosti in razsežnosti, gledati v širši luči. Predvsem v luči spoštovanja Konvencije o pravicah ljudi z ovirami¹ (Zakon o ratifikaciji Konvencije o pravicah invalidov in Izbirnega protokola h Konvenciji o pravicah invalidov (MKPI), 2008) in skladno z marca 2024 na Ministrstvu za solidarno prihodnost sprejeto *Strategijo Republike Slovenije za deinstitucionalizacijo v socialnem varstvu za obdobje 2024–2034*.

Čeprav so se procesi preobrazbe nekaterih socialnovarstvenih zavodov v skupnostne oblike v Sloveniji začeli že pred leti, pa o uporabi prisile na področju duševnega zdravja trenutno ni zaznati močne kritične diskusije. Kot izjemo lahko izpostavimo nekatere akcije in družbena gibanja v preteklosti, na primer delovanje Društva za zaščito norosti v osemdesetih letih prejšnjega stoletja (Flaker in Urek, 1988) ter skupnostne akcije v zadnjih dveh desetletjih kot sta pohod Iz-hod² in več mesečna oblika gibanja Bojza (Flaker, 2012). Na ravni delovanja državnih organov pa lahko izpostavimo opozarjanje na prezasedenost varovanih oddelkov

¹ Uradni naziv je »Konvencija o pravicah invalidov«. Ker je termin »invalidi« zastarel, uporabljamo večinoma besedno zvezo »ljudje z ovirami«.

² Glej Časopis za kritiko znanosti, letnik 40, številka 250.

varuha človekovih pravic (Šelih in Kalčina, 2017) in odločitev o neustavnosti Zakona o duševnem zdravju (Ustavno sodišče, 2019); njuna skupna značilnost je, da so konceptualno, pravno in kot etično še vedno premalo inovativni in v okvirih v »več istega«, kar pomeni tudi več prisile. Predlogi varuha namreč vsebujejo ideje o širjenju kapacitet, odločitev Ustavnega sodišča pa je bila usmerjena v dodajanje »terapevtskih« dejavnosti na varovanih oddelkih. Varovanih oddelkov kot oblike dela torej v Sloveniji še nismo temeljito preverjali.

Raziskava je nastala v duhu programa deinstitutionalizacije, z iskanjem uresničljivih poti zmanjševanja oziroma opuščanja uporabe prisile pri obravnavi ljudi s težavami v duševnem zdravju, skladno z etičnim imperativom, da je varovane oddelke možno in nujno preobraziti v oblike dela v skupnosti. Tak premik lahko dosežemo le z vpeljevanjem novosti na ravni zakonodaje, v praksi pa z vpeljevanjem novih oblik in metod dela.

Cilji raziskovanja so bili:

- opraviti primerjalno analizo zakonodajnih vidikov na področju varovanih oddelkov;
- narediti analizo potreb uporabnikov;
- izvesti primerjalno analizo oblik in metod dela z ljudmi z najkompleksnejšimi in najintenzivnejšimi dolgotrajnimi stiskami v Sloveniji in tujini;
- ponuditi predloge preobrazbe varovanih oddelkov v skupnost s tem, da bodo predlogi utemeljeni na potrebah uporabnikov, človekovih pravicah in na raziskovalnih rezultatih, ter ponuditi strateške korake za tako preobrazbo.

Da bi lahko dosegli namen in cilje raziskovanja, smo raziskovanje organizirali v različne vsebinske sklope (delovne svežnje), ki so si smiselno sledili v zaporedju faz (sekvenc), oziroma ko je bilo to vsebinsko in organizacijsko smotno, kot vzporedna raziskovalna dejanja. Vsak delovni sveženj je bil zasnovan tako, da smo dosegli predvideni vsebinski cilj. Zaradi kompleksnosti raziskovalnega problema smo pri raziskovanju uporabili kombinacijo kvalitativnega in kvantitativnega raziskovanja in raziskovanje z mešanimi metodami, ki so omogočale triangulacijo rezultatov.

Prvi delovni sveženj smo namenili izdelavi zemljevida ključnih konceptov na področju raziskave in njihovih medsebojnih relacij. Ta korak je bil pomemben zato, ker pri razumevanju nameščanja na varovane oddelke sovпада veliko različnih konceptov, kot na primer: prisila, ogrožanje, nevarnost in tveganje. Podstat za uporabo prisilnih ukrepov dajejo totalne

ustanove, programsko usmeritev za vpeljevanje sprememb, ki so osnovane na človekovih pravicah, pa pojma deinstitutionalizacija in neodvisno življenje. Etična presoja omenjenih konceptov pokaže svojstvene relacije med temi pojmi in odpira možnosti kritične refleksije, npr. o možnih (ne)terapevtskih vidikih prisile. Na tak način smo se v raziskovalni skupini posvetili raziskovanju in razumevanju ključnih pojmov z različnih vidikov, saj smo ocenili, da se lahko na tako kompleksno področje podamo le s kritičnim premislekom o konceptualnih vprašanjih.

Prvi raziskovalni cilj smo obravnavali v delovnem svežnju o pravnih vidikih urejanja področja varovanih oddelkov. Raziskovanje v tem svežnju smo osnovali na predpostavki, da lahko zakonodaja poleg normiranja prisile postane tudi vzvod njenega zmanjševanja. V tej fazi raziskave smo primerjalno analizirali skladnost mednarodno zavezujočih pravnih aktov, slovenske zakonodaje ter kako v Sloveniji delujejo normativni in praktični vidiki nameščanja na varovane oddelke socialnovarstvenih zavodov.

V fazi raziskovanja, ki je bila namenjena analizi potreb uporabnikov varovanih oddelkov in analizi oblik in metod dela z ljudmi z najkompleksnejšimi in najintenzivnejšimi dolgotrajnimi stiskami v Sloveniji, smo sočasno izvajali več raziskovalnih aktivnosti (na več terenih hkrati in z uporabo različnih raziskovalnih metod). Razumevanje potreb uporabnikov (kot skupino uporabnikov smo definirali tiste, ki so v času raziskave nameščeni na varovane oddelke³) je bilo za raziskavo ključno zato, ker smo želeli izvedeti, ali in če sploh lahko obstoječe oblike nameščanja ustrezajo njihovim potrebam.

V sklopu analize oblik dela smo raziskovali varovani oddelek kot obliko in ocenili, do kakšne mere lahko ta oblika dela z uporabniki uspešno odgovarja na njihove potrebe in kako bi se morala oblika spremeniti, da bi bolje odgovarjala potrebam uporabnikov. Dodatno smo opravili primerjalno analizo dobrih praks iz tujine – predvsem takšnih, ki se izvajajo v skupnosti, brez prisile in zapiranja ter na podlagi spoštovanja človekovih pravic – iz teh praks smo izluščili glavne atribute drugačnih oblik dela. Sklop analize metod dela je bil v veliki meri dopolnitev sklopa o obliki dela, a s poudarkom na raziskovanju vprašanja, katere metode dela uporabljajo strokovnjaki v varovanih oddelkih v Sloveniji in katere v že prej omenjenih alternativah v tujini.

³ Uporabnikov, ki so bili v čakalni vrsti za sprejem na varovani oddelek, zaradi težje dostopnosti in večjih etičnih dilem nismo vključili v raziskavo.

Sklepni korak raziskave je bil namenjen sintezi, v kateri smo premislili vse dele hkrati, torej tudi njihove medsebojne odnose (npr. odnos med oblikami in metodami dela in kako odgovarjajo na potrebe uporabnikov ter kakšnim zakonskim določilom morajo slediti). Šlo je za integracijo spoznanj teorije, tujih izkušenj in lastne empirije iz vseh svežnjev raziskave. Na tak način smo rezultate in ugotovitve vseh predhodnih svežnjev triangulirali, torej medsebojno dopolnjevati podatke, ki se nanašajo na iste teme, in so bili pridobljeni z različnimi metodami. Poleg sinteze aktualnega stanja so rezultat sklepnega koraka celostna programska izhodišča za preobrazbo varovanih oddelkov (glej 9. poglavje).

1.2 Metodologija

Pri raziskovanju smo uporabljali v različnih fazah raziskave različne raziskovalne pristope in metode, skladno s predvidenimi posameznimi cilji raziskave in upoštevajoč dostopnost in razpoložljivost virov in informacij.

1.2.1 Zemljevid ključnih konceptov na tem področju

Zemljevid ključnih konceptov je nastal v skladu s ciljem reflektiranega razumevanja različnih konceptov na področju uporabe varovalnih ukrepov.

Metode: Primerjalna analiza primarnih virov iz literature.

Časovni potek: Oktober 2023–januar 2024.

1.2.2 Raziskovanje pravnih vidikov

Raziskovanje pravnih vidikov je bilo vezano na širše raziskovalno vprašanje, kako v Sloveniji delujejo normativni in praktični vidiki nameščanja na varovane oddelke socialnovarstvenih zavodov. Pri raziskovanju smo uporabili mešani metodološki pristop, ki združuje analizo pravnih dokumentov s kvalitativnimi spoznanji, pridobljenimi iz intervjujev in razprav v fokusnih skupinah z različnimi deležniki.

Metode:

a) Analiza mednarodnopravnih dokumentov in sodne prakse v Sloveniji. V ta namen smo izvedli poglobljeno normativno analizo mednarodnih in nacionalnih pravnih instrumentov, ki so pomembni za področje nameščanja na varovane oddelke socialnovarstvenih zavodov in empirično analizo prakse Evropskega sodišča za človekove pravice (ESČP). Preučili smo

pogodbe, kot sta Evropska konvencija o človekovih pravicah (EKČP) in Mednarodna konvencija o pravicah invalidov (MKPI), skupaj z nacionalno zakonodajo, zlasti slovenskim Zakonom o duševnem zdravju (ZDZdr). Poleg tega smo v analizo vključili smernice in priporočila Odbora za pravice invalidov glede razlage ključnih členov MKPI. Potem smo v analizo vključili prosto dostopno sodno prakso različnih ravni, fokusirali smo se na odločbe Evropskega sodišča za človekove pravice (ESČP), slovenskega Ustavnega sodišča in Vrhovnega sodišča. Analizo ureditev varovanih oddelkov v Sloveniji iz materialno- in procesnopravnega vidika smo izvedli z normativno in empirično analizo sodne prakse (odločitev višjih in vrhovnega sodišča); analizo prakse Ustavnega sodišča in fokusne skupine (zagovorniki, izvedenci, sodniki).

b) Pridobivanje podatkov na terenu z metodo fokusne skupine in intervjuja.

Vzorec: Oblikovali smo priročni vzorec ključnih deležnikov, ki so ga sestavljali: dva sodnika vrhovnega sodišča, sodnik višjega sodišča, dva sodnika prve stopnje, odvetnik, psihiatrični strokovnjak in predstavniki varuha človekovih pravic.

Merski instrumenti: Opomnik za vodenje fokusnih skupin in delno strukturiran intervju.

Metoda analize podatkov: tematska analiza, ki omogoča sistematično kodiranje za prepoznavanje in razlago ključnih tem, ki se pojavljajo v podatkih.

Časovni potek: januar–oktober 2024.

1.2.3 Izdelava zbirnika podatkov in nabor osnovnih statističnih podatkov

Zbirnik podatkov smo izdelali z namenom, da pridobimo čim bolj popolno sliko o vseh trenutno delujočih varovanih oddelkih, ki bi jo lahko izdelali na podlagi statističnih podatkov. Zbirnik je nastal tudi s ciljem, da postane sistematično orodje za nadaljnje statistično spremljanje pojava.

Vzorec: Celotna ciljna skupina raziskave.

Metoda: Zbiranje kvantitativnih podatkov z zbirnikom podatkov.

Merski instrument: Posebej za to raziskavo smo izdelali merski instrument. To je bil dokument v Excelu, ki je vključeval 97 polj za vpis podatkov, ta pa so bila razdeljena v naslednje sekcije: osnovni podatki o zavodu, lokacije varovanih oddelkov, uporabniki v letu 2023, zaposleni v letu 2023.

Tabelo smo razvili z zgledovanjem po zbirnikih, ki so jih ustvarili na Inštitutu RS za socialno varstvo (IRSSV) za spremljanje stopnje institucionalizacije, vendar smo to orodje izdelali posebej za potrebe tega raziskovalnega projekta. Med definiranjem nabora podatkov, ki smo jih vključili v tabelo, smo pogledali v informacijski sistem enega izmed zavodov, da bi vključili večinoma le tiste podatke o uporabnikih, do katerih zaposleni razmeroma lahko dostopajo v programih, ki jih uporabljajo pri vsakdanjem delu.

Zavihek z osnovnimi podatki o zavodu zajema predvsem informacije o vrsti zavoda, njegovi pravni obliki in odgovornih osebah. Te podatke smo izpolnili sami na podlagi javno dostopnih podatkov, zavode pa smo prosili, da podatke le pregledajo in popravijo morebitne napake. Zavihek o lokacijah varovanih oddelkov sprašuje po vrsti podatkov o varovanem oddelku: o lokaciji oddelka v zavodu, o statusu (ne)verifikacije, o vrsti oddelka, njegovi velikosti, številu sob, največji zasedenosti kapacitet leta 2023 in podobnem. Če je imel posamezen zavod več oddelkov, je bilo treba izpolniti podatke za vsak oddelek posebej. Sledil je zavihek o uporabnikih varovanega oddelka v letu 2023. Vnašati je bilo treba podatke za vsakega uporabnika posebej, in sicer ključne demografske podatke, podatke o razvrstitvi uporabnika v kategorijo oskrbe, podatke o namestitvi, odpustu in diagnozah. Zadnji je bil zavihek o zaposlenih na varovanih oddelkih. Zbrali smo podatke o zaposlenih glede na osnovno, zdravstveno in socialno oskrbo, v teh kategorijah pa glede na spol in izobrazbo.

Večino polj v vseh zavihkih je bilo možno izpolniti z izbiro ustrezne možnosti na spustnem seznamu, nekatera so omogočala prost vpis, vsaka sekcija pa je vključevala tudi polje, kamor je bilo mogoče vpisati druge bistvene informacije ali komentar.

Ker je bil zbirnik obsežen in kompleksen, je vključeval tudi navodila za izpolnjevanje, zato smo določili kontaktno osebo v raziskovalnem timu, na katero so se lahko obrnili tisti, ki so pri izpolnjevanju tabele potrebovali podporo in nasvete.

Zbirnik smo aprila 2024 poslali vsem šestim posebnim in kombiniranim socialnovarstvenim zavodom, ki imajo varovane oddelke, na splošni e-poštni naslov zavoda z enomesečnim rokom za oddajo. Tabelo so izpolnjevale večinoma strokovne delavke na varovanih oddelkih.

Vseh šest ustanov se je odzvalo in poslalo podatke. V raziskovalnem timu smo pregledali kakovost vpisanih podatkov in devetkrat stopili v stik z zavodi, da smo razčistili nejasnosti. S

tremi zavodi smo bili v stiku več kot enkrat. Junija 2024 se je proces zbiranja in pregledovanja podatkov končal. Od junija do septembra smo urejali bazo, decembra pa naredili analizo.

Metoda analize podatkov: V okviru analize podatkov smo izvedli deskriptivno analizo (univariatno in multivariatno), kjer smo za ključne spremenljivke opravili:

- frekvenčno analizo: prikazali smo porazdelitev kategorijskih spremenljivk v obliki frekvenc in odstotkov, da smo identificirali prevladujoče kategorije in vzorce v podatkih;
- analizo povprečij: za numerične spremenljivke smo izračunali aritmetično sredino (povprečje) kot osrednjo vrednost, standardni odklon za prikaz razpršenosti, mediano kot srednjo vrednost porazdelitve, in minimum ter maksimum za prikaz razpona vrednosti;
- križne tabele: s pomočjo križnih tabel smo preverjali povezave med nominalnimi spremenljivkami. Vpisali smo število in odstotke v posameznih kategorijah, kar nam je omogočilo boljši vpogled v povezanost med različnimi spremenljivkami.

Časovni potek: Zbirnik smo izdelali do konca februarja 2024, zbiranje podatkov je potekalo od marca do maja 2024, obdelava podatkov do konca septembra 2024.

1.2.4 Podatki o potrebah stanovalcev na varovanih oddelkih in oblikah ter metodah dela
Raziskovanje potreb stanovalcev, nameščenih na varovanih oddelkih, in analiza oblik in metod dela so se odvijali sočasno, saj so vsebinsko in tematsko medsebojno prepleteni. Pri tem pa nas je vodila tudi želja po organizacijski učinkovitosti (z enodnevnimi obiski na terenu, ki smo jih ponovili, če je bilo potrebno).

Metode: Metode raziskovanja v tej fazi so bile: etnografsko raziskovanje (opazovanje z udeležbo na varovanem oddelku); fokusne skupine in polstrukturirani (individualni ali skupinski) intervjuji; študije primera, primerjalna analiza sekundarnih virov.

Metoda analize kvalitativnih podatkov: Vse podatke, zbrane z različnimi metodami in pristopi raziskovanja, smo analizirali s tematsko analizo. Vse intervjuje in fokusne skupine smo posneli, nato naredili transkripcije, besedilo uredili, šifrirali in nato tematsko kodirali.

Časovni potek: Ta del raziskave je potekal od decembra 2023 do konca septembra 2024. V prvih dveh mesecih smo razvili vsa vodila (opomnike) za fokusne skupine in opomnik za pol-

strukturiran intervju; zbiranje podatkov na terenu je potekalo od začetka februarja do konca septembra 2024.

V nadaljevanju podrobneje predstavljamo, kako je potekalo raziskovanje s posamezno metodo oziroma pristopom.

1.2.4.1 Terensko delo na varovanih oddelkih

Med raziskavo smo šli na enodnevni terenski obisk v vsak zavod iz ciljne skupine. Tam smo opravili skupinski intervju ali več neformalnih pogovorov s stanovalci varovanih oddelkov, ločeno pa skupinski intervju z zaposlenimi na varovanem oddelku, individualni intervju s vodjo varovanega oddelka in skupinski intervju z vodstvom zavoda (večinoma z direktorji, strokovnimi vodjami in namestnicami direktorja za področje zdravstvene nege).

Vodilo za intervju z uporabniki je bilo razdeljeno na naslednje teme: vsakdanje življenje in potrebe uporabnikov pred namestitvijo; vsakdanje življenje na varovanem oddelku; želje in cilji za prihodnost. Ti pogovori so potekali praviloma brez navzočnosti zaposlenih in pretežno nestrukturirano, saj smo raziskovalci večinoma le sledili pripovednim nitim sogovornikov v temah, ki so jih sami razumeli kot pomembne. Izbor sogovornikov se je zgodil spontano – največkrat smo se ob prihodu na oddelek predstavili in uporabnike povabili k pogovoru, nato pa smo začeli intervjuje le s tistimi, ki so izrecno privolili v to. Glede na željo stanovalcev smo pogovore snemali ali ne – v drugem primeru smo zapisali gost povzetek po pogovoru. Ti pogovori so potekali bodisi v posebni sobi ali pa skupnih prostorih ali sobah uporabnikov – tudi kraj pogovora so si izbrali sami. Imeli smo pet skupinskih pogovorov in osem individualnih. Skupno število vključenih je bilo 30.

Intervju z zaposlenimi na varovanem oddelku je vključeval vprašanja o potrebah uporabnikov pred in med namestitvijo na varovanem oddelku, metodah dela na oddelku in postopkih od sprejema do odpusta ter uporabi posebnih varovalnih ukrepov. Vse intervjuje smo glasovno posneli. Večinoma so bili na intervjuju prisotni varuhi, bolničarji, strokovne delavke na varovanem oddelku, medicinske sestre ali zdravstveni tehniki (med njimi pogosto vodje tima). Skupno število vključenih je bilo 31.

Intervju z vodjo varovanega oddelka je vključeval vprašanja o prostorih na varovanem oddelku, o organizaciji dela, o zaposlenih in njihovem izobraževanju ter o povezanosti varovanega oddelka z ostalimi enotami zavoda. Vse intervjuje smo glasovno posneli. Skupno število

vključenih je bilo 10 (saj so v zavodih, ki imajo več varovanih oddelkov in imajo ti različne vodje, sodelovale vse). Ta intervju je bil večinoma nadaljevanje intervjuja z zaposlenimi na varovanem oddelku, zato so bili včasih prisotni tudi drugi zaposleni.

Opomnik za intervju z vodstvom zavoda je bil razdeljen na naslednje teme: zgodovina varovanega oddelka, vloga varovanih oddelkov v zavodu in v sistemu socialnega varstva, ključni vidiki upravljanja z varovanim oddelkom, izkušnje glede sodelovanja z drugimi deležniki in vizija razvoja varovanega oddelka v danem zavodu. Vse intervjuje smo glasovno posneli. Večinoma so bili na intervjuju prisotni direktorji/direktorice, strokovne vodje ali vodje socialne službe in namestnice direktorja/direktorice za področje zdravstvene nege, v dveh primerih pa tudi vodje posameznih organizacijskih enot zavoda. Skupno število vključenih je bilo 30.

Ob vsakem obisku zavoda smo opravili tudi krajše opazovanje prostorov na varovanem oddelku in opažanja takoj po terenskem obisku zapisali s pomočjo opomnika, ki je vseboval naslednje kategorije: prostorska umeščenost in povezanost varovanega oddelka v zavod, opis prostorov na oddelku, stanje prostorov in dostopnost, oprema, varnostni ukrepi in posebni prostori, prostori stanovalcev, skupni prostori, zunanji prostor.

Terensko delo je potekalo od marca do septembra 2024. Vsi zavodi so se odzvali našemu vabilu k sodelovanju. V tabeli 1 je predstavljena dinamika terenskih obiskov, pri čemer smo v vsak zavod prišli enkrat.

Tabela 1 Prikaz terenskih obiskov v zavodih

Mesec v letu 2024	Število terenskih obiskov
marec	2
april	3
maj	2
september	1
Skupaj	8

1.2.4.2 Fokusne skupine s skupnostnimi službami

Opravili smo tri fokusne skupine s skupnostnimi službami, vsako v enem izmed slovenskih mest (dve na vzhodu, eno pa na zahodu države).

Vodilo za fokusne skupine s skupnostnimi službami je vključevalo vprašanja na naslednje teme: tipične situacije, v katerih je podan predlog za namestitev na varovani oddelek; potrebe uporabnikov pred podanim predlogom; storitve skupnostnih služb za zagotavljanje intenzivne podpore v teh situacijah; učinek premestitve na uporabnika in skupnost; sodelovanje

skupnostnih služb z uporabnikom po premestitvi in vloga skupnostnih služb pri spodbujanju/načrtovanju odpusta.

Na fokusnih skupinah je sodelovalo skupno 21 ljudi, zaposlenih v psihiatričnih bolnišnicah (izvajalci skupnostne in/ali nadzorovane obravnave), na CSD (koordinatorji obravnave v skupnosti in koordinatorji invalidskega varstva), centrih za duševno zdravje odraslih in v lokalnih nevladnih organizacijah.

Organizacija fokusnih skupin je zahtevala precej vnaprejšnje priprave, predvsem pri pridobivanju prostora za fokusno skupino, iskanju terminov in pridobivanju udeležencev (po e-pošti in telefonu). Večina organizacij, ki smo jih povabili na fokusno skupino, se je vabilu odzvala, na fokusnih skupinah pa je prevladoval občutek, da je dobro, da izvajalce s terena kdo sliši in da nekdo pride v njihovo regijo poslušat o njihovih izkušnjah.

Terensko delo je potekalo od oktobra do decembra 2024 (vsak mesec ena fokusna skupina). Posnetke smo prepisali in jih tematsko kodirali.

1.2.4.3 Zemljevid najpogostejših dejavnikov, ki pospešujejo in zavirajo namestitve na varovane oddelke

V sklopu raziskave smo si za cilj zadali izdelati zemljevid dejavnikov, ki usmerjajo namestitve na varovane oddelke. Zanimalo nas je torej, zakaj ljudje odhajajo, oziroma zakaj se ljudi pošilja na varovane oddelke. Pri tem smo se želeli oddaljiti od predpisov in formalnih pogojev za prihod osebe na varovani oddelek, pač pa s sociološko naravnano prizmo opazovanja ugotoviti, katere družbene silnice potiskajo ljudi na varovane oddelke, oziroma drugače ubesedeno – zanimalo nas je, katere značilnosti družbenega življenja zagotavljajo, da se varovani oddelki v nekaterih okoliščinah in nekaterim ljudem prikazujejo kot potrebni, koristni in smiselni kraji v družbeni pokrajini. Orisano temo smo raziskali z naborom različnih metodoloških korakov in pristopov, ki jih orisujemo v nadaljevanju.

Metoda: intervjuji in študije primerov z uporabniki.

Za izdelavo zemljevida najpogostejših dejavnikov, ki pospešujejo ali zavirajo namestitve na varovane oddelke, smo vzpostavili stik s sedmimi osebami, ki so prvoosebno izkusile bivanje na varovanem oddelku in eno osebo, ki se ji je takšna namestitev obetala, a se ji je uspelo temu izogniti. V tem smislu smo v našo raziskavo uspeli vključiti t. i. »uporabniško perspektivo«, ki se vse bolj kaže kot pomemben pristop na področju raziskovanja tem, povezanih s področjem

duševnega zdravja. Sogovornike in sogovornice smo iskali po več poteh – prek nevladnih organizacij, centrov za socialno delo, pa tudi neposredno prek socialnovarstvenih zavodov, ki imajo svoje varovane oddelke. Z vsako od oseb smo se večkrat srečali in v teh srečanjih poglobljali pogovore, ki so potekali na podlagi opomnika za delno strukturiran intervju, ki smo jih v pogovorih s petimi osebami razširili še na zbiranje podatkov prek drugih metod. Pri tem smo najpogosteje zbirali podatki iz različne dokumentacije in uradnih, formalnih pisanj, ki se nanašajo na obdobje oziroma postopek nameščanja osebe na varovani oddelek. V nekaj primerih smo opravili še nestrukturirane pogovore z osebami, ki so bile kakor koli povezane z namestitvijo osebe na varovani oddelek, ali pa so bile pomemben del življenja te osebe v času, ko se je približevala njena namestitev na varovani oddelek, oziroma v času bivanja na varovanem oddelku. V tem smislu smo v petih primerih prvotne delno strukturirane intervjuje razširili v študije primerov.

Pri svojem delu smo uporabljali zabeležko o cilju in namenu študije primera, ki nam je bila inštrument, ki je vsebinsko usmerjal naše delo v zvezi z zbiranjem podatkov. Podatke smo uredili v kronološko urejene zapise oziroma zgodbe o vsakemu od sodelujočih osmih oseb, pri čemer smo različno zbrane podatke vzporedno že kombinirali, dopolnjevali in integrirali tako, da so nam omogočili nastanek celostne zgodbe o trajektorijah oseb, napotenih na varovane oddelke. Tako urejene podatke smo v nadaljevanju tematsko analizirali.

1.2.5 Drugi načini pridobivanja podatkov

Podatke, zbrane z raziskavo, smo preverjali in dodatno dopolnjevali z metodama »poizvedovalne konference« in »svetovne kavarne«, ki smo ju izvedli kot dva posveta v času trajanja raziskave.

Prvi javni dogodek je bil dne 13. 2. 2024 na FSD. Na dogodek so bili vabljeni predstavniki vseh sodelujočih socialnovarstvenih zavodov in nekateri drugi ključni deležniki (s področja prava in socialnega varstva). Dogodek je bil organiziran po metodi »poizvedovalne konference«, na kateri smo najprej predstavili preliminarne rezultate, pridobljene v prvih dveh fazah raziskovanja, in nato v drugem delu z udeleženci (32 aktivnih udeležencev) v treh skupinah razpravljali o naslednjih vprašanjih: Kako vidite preobrazbo varovanih oddelkov v skupnost?; Katere prvine praks iz tujine bi pri tem lahko uporabili?; Kje so priložnosti in ovire pri tem?. Razpravo smo zapisovali, zbrana stališča pa so nam pomagala pri dopolnjevanju opomnikov za

intervjuje in nas dodatno usmerila pri oblikovanju zbirnika, vzorčenju in nam omogočila, da smo se začeli dogovarjati za obiske na terenu.

Drugi javni dogodek je bil dne 21. 10. 2024 na FSD, nanj smo povabili predstavnike vseh zavodov in predstavnike skupnostnih služb, ki so do tedaj sodelovali v raziskavi. Na dogodku smo poleg predstavitve preliminarne rezultate priredili fokusne skupine po metodi »svetovne kavarne«, in sicer na naslednje teme: kako preprečevati premestitve na varovane oddelke; kako spodbujati odpuste z varovanih oddelkov; kako preobraziti varovane oddelke v skupnostne službe. Šlo je za moderirano debato v več skupinah, med katero so si študentke socialnega dela zapisovale vsebino razprave za vsako mizo. Prisotnih je bilo 44 različnih sodelujočih, večinoma iz zavodov, manj iz skupnostnih služb. Vsebinsko bogatih besednih zapisov smo tematsko analizirali.

1.2.6. Analiza izvajanja posebnih varovalnih ukrepov (PVU)

Socialnovarstveni zavodi morajo za namen spremljanja uporabe PVU voditi evidenco in jo v anonimizirani obliki poslati najpozneje do 15. marca tekočega leta za preteklo koledarsko leto ministrstvu za socialno varstvo (ZDZdr, 99. člen). Namen tega delovnega svežnja je bil zbrati obstoječe podatke in analizirati obseg uporabe PVU v socialnovarstvenih zavodih iz ciljne skupine.

Februarja 2024 smo zaprosili MSP za podatke o PVU za zadnja tri leta. Ker takrat podatkov za leto 2023 še ni bilo, smo poizvedovanje ponovili po 15. marcu.

V obeh poizvedovanjih skupaj smo pridobili naslednje podatke:

- Za leto 2021: podatke iz štirih SVZ in sumarno poročilo MDDSZ o uporabi PVU v letu 2021.
- Za leto 2022: podatke iz enega SVZ.
- Za leto 2023: podatke iz petih SVZ.

Analiza, ki je sledila, je bila zaradi manjkajočih in nestandardiziranih podatkov bolj kot v obseg uporabe PVU usmerjena v podajanje predlogov za boljše spremljanje PVU.

1.3 Ravnanje s podatki

Pri opravljanju intervjujev in fokusnih skupin smo od vseh sogovornikov, ne glede na njihov status in vlogo, pridobili informirano soglasje. To soglasje smo večinoma pridobili pisno, v nekaterih primerih pa ustno (kar smo tudi posneli).

Večino intervjujev in fokusnih skupin smo snemali. Po prepisu posnetega gradiva smo vse posnetke uničili, prepise pa anonimizirali. Prepisi intervjujev se varno hranijo na strežnikih vseh treh sodelujočih raziskovalnih organizacij. Člani projektne skupine niso imeli dostopa do neanonimiziranih podatkov iz delovnih sklopov raziskave, v katere niso bili neposredno vključeni.

Raziskavo je na podlagi podrobnega raziskovalnega načrta in protokola ravnanja s podatki dne 15. 2. 2024 odobrila Komisija za etiko Fakultete za socialno delo Univerze v Ljubljani.

Struktura poročila odraža korake raziskovanja in sintezo dognanj. V poglavju z naslovom »Koncepti«, ki ga je napisal Juš Škraban, predstavimo ključne pojme, kot so prisila, nevarnost, ogrožanje, tveganje, dezinstitutualizacija in neodvisno življenje, ki so pomembni za kritično oceno obstoječih konceptov. Sledijo poglavja, ki smiselno izrišejo podobo varovanih oddelkov in jih umestijo v realnost prostora in časa. V poglavju »Varovani oddelki in ljudje, nameščeni vanje« avtorji Juš Škraban, Sara Fras, Katja Prevodnik in Andraž Kapus na podlagi zbranih kvalitativnih in kvantitativnih podatkov izdelajo profil varovanih oddelkov v Sloveniji. Pravni okvir varovanim oddelkom in kritična analiza trenutnega stanja z vidika sodne prakse sta izdelani v poglavju z naslovom »Prisilna namestitve v socialnovarstvene zavode: izzivi normiranja in odločanja«, ki so ga napisali Luka Gal Prestor, Jasmina Arnež, Maruša Tomc Arko in Mojca Plesničar. Podrobnejši vpogled v poti, ki pripeljejo ljudi na varovane oddelke, predstavita na podlagi zbranih podatkov Darja Tadič in Alina Bezlaj v poglavju »Razlogi za in vzorci nameščanja na varovane oddelke«. Poglavje z naslovom »Značilnosti varovanih oddelkov, obravnave stanovalcev in odpust«, avtorjev Juša Škrabana, Andraža Kapusa, Katje Prevodnik in Lucije Jelenc pa prikazuje dogajanje po tem, ko uporabnik prestopi prag varovanega oddelka. Avtorji na podlagi zbranih podatkov pojasnjujejo situacijo pri sprejemu, prikažejo obravnavo in načine dela zaposlenih na varovanih oddelkih in analizirajo značilnosti odpustov. Osnovni fokus preučevanja varovanih oddelkov, ki so v skladu z zakonom o duševnem zdravju namenjeni odraslim osebam, smo dopolnili z raziskavo v dveh Centrih za usposabljanje, delo in varstvo (CUDV). V teh dveh centrih poteka pilotni projekt vzpostavitve specializirane enote za otroke in mladostnike. Ker gre za področje s svojimi posebnostmi, smo

celotne raziskovalne rezultate strnili v ločenem poglavju. Avtorja Juš Škraban in Andreja Rafaelič jih predstavita v poglavju z naslovom »Specializirani enoti za otroke in mladostnike z vedenjskimi in čustvenimi motnjami«. V sklepnem delu celotnega poročila sledi krajše poglavje, v katerem povzemamo ključne ugotovitve raziskave in poglavje, v katerem avtor Vito Flaker poda izhodišča za preobrazbo varovanih oddelkov. Ta so smiselno utemeljena v eseju v prilogi »Sloji alternativ varovanim oddelkom« in operacionalizirana v pregledni tabeli z naslovom »Triptih kritike, alternativ in preobrazbe varovanih oddelkov«. V prilogi dodajamo tudi konkretizacijo možnih odgovorov in ilustriramo možne odgovore za opuščanje prisilile v poglavju »Alternativne oblike zaprtim oddelkom – primeri iz tujine«, ki ga je pripravil Juš Škraban.

Bralcem in bralkam v pojasnilo dodajmo še, da smo avtorji in avtorice posameznih poglavij različni, saj smo bili skladno z raziskovalnim načrtom in glede na naše specifično raziskovalno področje različno vključeni v posamezne faze in vsebine raziskovanja. Naša disciplinarna različnost se odraža v slogu pisanja posameznih poglavij. S tem smo želeli posebej poudariti pomen interdisciplinarnega pogleda na raziskovano področje.

Raziskava ima tudi nekaj omejitev. V raziskavo nismo vključili tistih ljudi, ki čakajo na namestitve na varovani oddelok po sklepu sodišča. Tako ne moremo pojasniti, kaj se dogaja z ljudmi v tem času, kako uspejo preživeti v skupnosti in tudi ne vemo, ali se je njihova situacija spremenila in ali bi se, če bi ponovno presojali njihovo situacijo, sklep sodišča lahko preklical. Z raziskavo tudi nismo uspeli narediti natančnega pregleda potreb ljudi, ki so nameščeni na varovane oddelke. Če bi želeli bolje spoznati potrebe in perspektive stanovalcev na varovanih oddelkih, bi morali prilagoditi metodologijo in časovni načrt. Na varovanih oddelkih bi morali preživeti več časa, v tej raziskavi pa smo lahko izvedli le enodnevne obiske. V raziskavo tudi nismo uspeli vključiti akcijskega raziskovanja, čeprav smo upali na takšno priložnost. Zagotovo pa z raziskavo prispevamo k celovitejšemu vpogledu v stanje na varovanih oddelkih v posebnih in kombiniranih socialnovarstvenih zavodih in podrobnejšemu razumevanju okoliščin, ki so ključne za proces preobrazbe.

1.4 Literatura

Flaker, V. (2012). *Direktno socialno delo*. Ljubljana: Založba /*cf.

Flaker, V. & Urek, M. (1988). *Hrastovski anali za leto 1987*. Ljubljana: RK ZSMS.

Šelih, I., & Kalčina, L. (2017). *Posebno poročilo Varuha človekovih pravic Republike Slovenije o kršitvah človekovih pravic oseb z duševno motnjo pri njihovem neprostovoljnem nastanjanju in obravnavi v varovanih oddelkih socialnovarstvenih zavodov*. Pridobljeno 26. 3. 2025 s https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/posebna_porocila/VCP_PP_DUSEVNA_MOTNJA_www.pdf

Ustavno sodišče (2019). Odločba o ugotovitvi protiustavnosti Zakona o duševnem zdravju ter o ugotovitvi kršitve pritožnikovih pravic iz prvega in drugega odstavka 19. člena ter prvega odstavka 21. člena Ustave, stran 5474 (2019). Pridobljeno 26. 3. 2025 s <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina?urlurid=20192012>

Zakon o ratifikaciji Konvencije o pravicah invalidov in Izbirnega protokola h Konvenciji o pravicah invalidov (MKPI). Uradni list RS – Mednarodne pogodbe, št. 37/08.